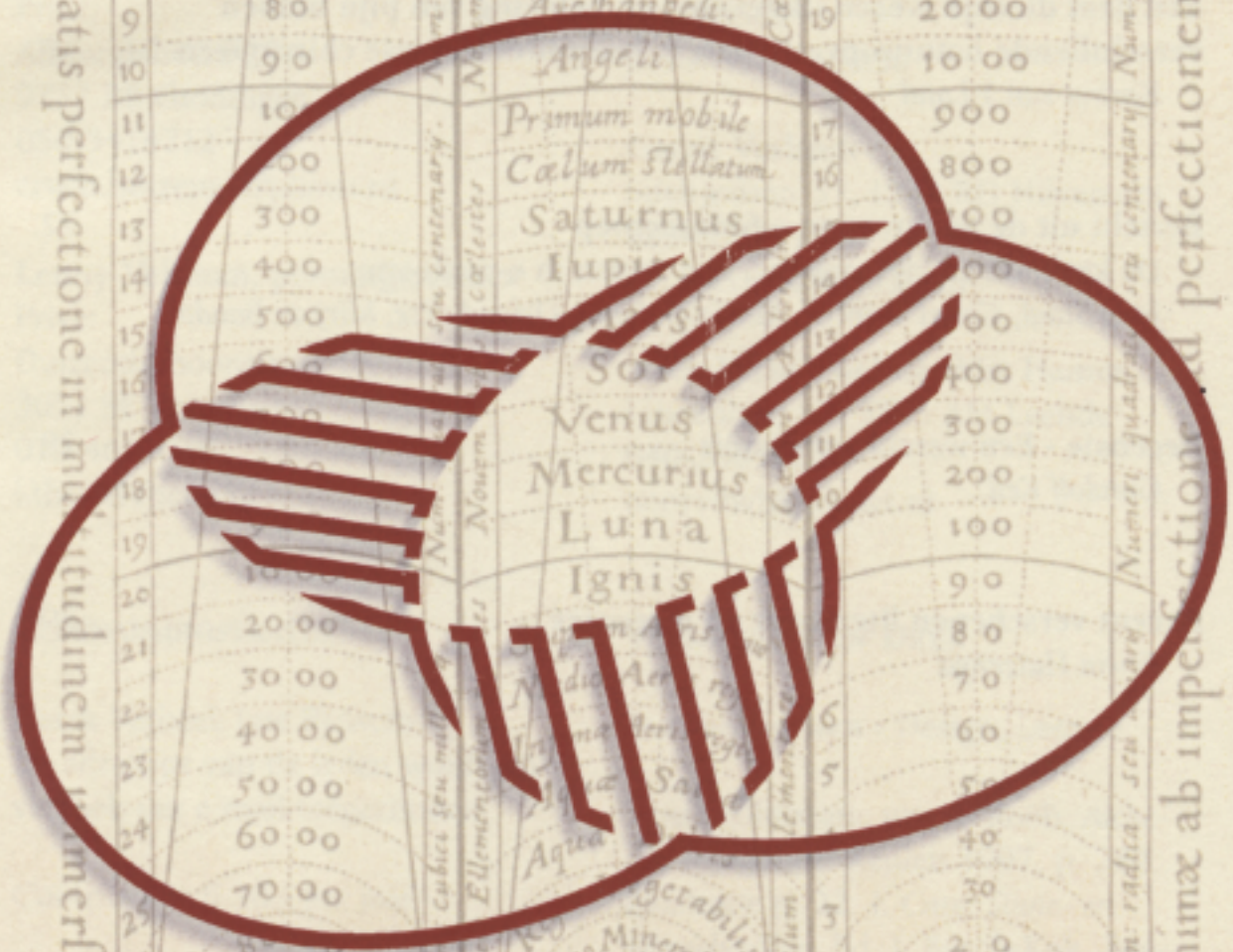
WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTES-LITERATUUR

W-MAIL

JAARGANG 4 (2003) NUMMER 1

INHOUD

Een editie in wording
Werken aan een editie van de *Herbarius in Dyetsche* 1
Een lemma uit de editie van de *Herbarius in Dyetsche* 4
Niek Koomen

Repertorium van Ria Jansen-Sieben 9
Correctie bij Aanvullingen III
Aanvullingen IV op het *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*
Ria Jansen-Sieben

Een heet dierlijk wezen. Betekenis en beleving van pijn binnen verschillende natuuropvattingen in laatmiddeleeuwse chirurgieën 16
Karina van 't Land

Bericht uit de subgroepen – Sidracgroep 22
De krokodil en zijn vogeltje. Een roman in e-mailvorm.
Jaap Staal, Gerrit Verbeek, Marjolijn Saan, Orlanda Lie, Mirjam Banda

Recensie - *Een wereld van kennis* 28
Gundolf Keil

Recent verschenen literatuur en recensies 29
Erwin Huizenga

EEN EDITIE IN WORDING

WERKEN AAN EEN EDITIE VAN DE *HERBARIUS IN DYETSCHE*

Afgelopen herfst kreeg ik van Jaap Staal het verzoek of ik voor *W-mail* iets wilde vertellen over het werk aan de editie van de *Herbarius in Dyetsche*, hoe ik daartoe gekomen ben en of ik nog op problemen gestuit was.

De *Herbarius in Dyetsche* is een kruidenboek. Het werd rond 1500 gedrukt door Willem Vorsterman te Antwerpen. Het enig overgebleven exemplaar van de druk bevindt zich nu in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. In 1974 werd er naar dit exemplaar een facsimile-editie van gemaakt door L.J. Vandewiele. In diens inleiding bij deze editie merkt Vandewiele op dat er veel overeenkomsten zijn met een eerdere Hollandse versie uit 1484, gedrukt door Jan Veldener, en de *Herbarius latinus* uit 1484 van Peter Schoffer uit Mainz. Deze laatste twee drukken zijn gebaseerd op de tekst van één handschrift.

In een eerder artikel stelt Vandenwiele in de samenvatting dat Veldener in 1484 een Latijnse en Nederlandse editie heeft gemaakt en dat hij daarvóór al, in 1483, een herbarium had gedrukt. Dat leidt dan ook volgens hem tot de conclusie dat aan de Nederlanden de eer toekomt het archetype gedrukt te hebben van al de herbaria die later in Europa werden uitgegeven. Een andere conclusie is dat men daar meestal de *Herbarijs* voor aanziet, maar daarin wordt meer de nadruk op het geneeskundig gebruik gelegd. In de strikte omschrijving van een Herbarius als planten- en platenboek komt voor wat betreft het Middelnederlands de *Herbarius in Dyetsche* in aanmerking als oudste herbarium. Het is een cultuurbezit dat het waard is om onder de aandacht gebracht te worden.

Mijn interesse voor dit bijzondere boek is ontstaan omdat ik in het groen zit, ik ben een leraar botanie en plantkunde aan het AOC Terra in Groningen. De natuur heeft me steeds getrokken en in 1975 heb ik een cursus als natuurgids van het IVN gevolgd. Soms stond ik in een bos bij een eik en wist weliswaar de botanische en geleerde naam, maar dat was voor mij niet genoeg. Thuisgekomen zocht ik daarom in boeken naar meer informatie. Volgens één daarvan kon je met alle verhalen over een eik wel een dik boek vullen. Maar waar waren die verhalen?

Dus ging ik boeken zoeken die iets konden vertellen over planten. Dat is niet gemakkelijk. Moderne boeken geven alleen mooie plaatjes, hoe hoog de plant wordt en vooral welke nieuwe soorten er zijn, of hoe mooi die zijn. Verder wordt er echter weinig andere informatie gegeven. Soms riepen korte beschrijvingen meer vragen op dan ze beantwoordden. Er zijn vrijwel geen boeken over het 'hele leven van een eik' of over andere planten. Meer inlichtingen boden de werken in de universiteitsbibliotheek van het Groningse Biologisch Centrum. Alles bij elkaar

waren het honderden boeken, en in elk boek vond ik wel iets van mijn gading.

Daarna ging ik ook boeken kopen. Zo kocht ik in het begin een boek van Van Beverwijck, getiteld *Wercken*. Dit werk stamt uit rond 1640 en geeft veel informatie over gebruik, verleden en naamgeving van planten. Van Beverwijck maakt ook interessante opmerkingen. Zo zegt hij over de kalmoes, dat dat niet de 'oprechte' is. Dan ga je uitzoeken wat de echte geweest is; via de naamgeving kom je er dan achter wat vermoedelijk de werkelijke kalmoes is geweest. De vanouds bekende planten staan ook vaak in de bijbel, die kunnen gevonden worden via een Concordantie, en zo krijg je een inzicht over de naam, de plaats en het gebruik. Dan is het interessant om uit te zoeken of dit klopt, wat de oorsprong van deze gegevens is geweest. Het is net als met puzzelen: als je maar voldoende informatie hebt dan sluit het net zich vanzelf. Op die manier kan plantkunde toch een prachtig vak zijn.

Bovendien leer je veel over Griekse en Latijnse etymologie. Veel namen hebben verder een mythische oorsprong, en zo leer je iets over mythologie. De aardigheid is om uit te zoeken hoe die plantennamen zich verbonden hebben met deze mythen. Veel planten hebben een christelijke of verchristelijkte naam, maar gaat daar misschien nog een heidense achtergrond aan vooraf? Sommige planten worden 'duivels' genoemd, waarom is dat zo? Welke plant leverde de 'soma' of 'godendrank' van de Perzen of de appel van de Noorse mythologie? Wat is de oorspronkelijke functie van de maretak? Die komt voor in de Noorse mythologie, maar ook in de Griekse. Je zoekt de namen en afleidingen van die namen, en de betekenis daarvan geeft ook vaak hun gebruik weer. Zo was het voor mij mogelijk om van alle planten hun 'verleden', en de herkomst van hun naam, te ontrafelen.

Op deze manier heb ik nogal wat historische gegevens over planten verzameld in de afgelopen vijfentwintig jaar. Ik heb erover geschreven en er lezingen over gehouden. Vooral in mijn werk als leraar botanie en plantkunde kan ik mijn kennis goed gebruiken, doordat ik de verhalen gebruik om over de planten te vertellen: 'Hoe is die bepaalde plant aan zijn naam gekomen? De naam zegt namelijk al iets over de plant. Wanneer je dat weet kun je aan de naam al zien welke plant erbij past.'

Maar op een gegeven moment had ik mijn boeken uit. Ik had weinig meer te doen en pakte daarom de *Herbarius in Dyetsche*. Die had ik al eens eerder opgepakt maar weer weggelegd, aangezien de facsimile lastig te lezen was. Het lezen gaf eerst wel problemen, omdat de interpunctie vaak ontbreekt en de letters s en f, en u, v en n vaak bijna gelijk aan elkaar zijn. Het afschrijven van de eerste bladzijde ging nog moeizaam, maar daarna wende ik eraan en ging het veel vlotter. Wat na het voltooien van het afschrift opviel, was dat het in duidelijk en begrijpelijk Middelnederlands was geschreven, dat zich gemakkelijk liet lezen. Daarna ben ik de Middelnederlandse tekst gaan vertalen.

Ik vond het leuk werk. De Middelnederlandse en Latijnse namen van iedere plant, zijn toepassing en de folklore eromheen maken het boek bijzonder. Opvallend in het boek is de sterke nadruk op de medische toepassing van planten. Sommige opmerkingen komen zó vertrouwd over dat je ze ook nu nog zou willen proberen. Na een ziekte bijvoorbeeld ben je natuurlijk verzwakt, en in de *Herbarius in Dyetsche* wordt dan ook aanbevolen om bepaalde versterkende middelen te nemen. Wat dat betreft is dit werk beter dan latere kruidenboeken. Ook het aantal vermelde ziektes (meestal met hun Latijnse namen) is groot. Vaak genoemd worden huidziekten, blaren, zweren, lopende gaten en dergelijke, en verder de bekende oude kwalen als jicht, het 'fledersijn'. Er komen weinig exotische recepten voor in het boek, of recepten die behoren tot de zogenoemde 'drekapotheek': we komen er geen kippenbloed, hanenvet of de basilisk tegen. De planten zijn ook nog eenvoudig, het zijn gewoon onze inlandse soorten. Wanneer specerijen genoemd worden die uit andere landen afkomstig zijn, gaat het om de gebruikelijke soorten.

Behalve de editie van de Middelnederlandse tekst en de vertaling daarvan, moeten ook de historische gegevens van de planten goed verantwoord zijn. Per slot van rekening ben ik daardoor in dit boek geïnteresseerd geraakt. Daartoe heb ik bijvoorbeeld ook Dodonaeus' *Cruydt-boek* doorgewerkt. Die geeft de namen van de planten weer in Nederlands, Duits en Frans. De meeste planten die in de *Herbarius in Dyetsche* genoemd worden komen ook bij hem voor. Het werk van Dodonaeus is heel bekend geworden; latere schrijvers namen er veel uit over en verwezen er naar. De *Herbarius in Dyetsche* raakte veel minder bekend. Voor de identificatie van de genoemde planten gaven de afbeeldingen in de *Herbarius* soms toch de doorslag. In de editie zal onder elk lemma dan ook een korte toelichting worden gegeven, bestaande uit een korte omschrijving van de plant, iets over het gebruik of andere bijzonderheden van de plant, en iets over de etymologie. Het zijn meestal gegevens die gebaseerd zijn op vermeldingen ervan in de *Herbarius in Dyetsche*.

Later kwam ik via Erwin Huizenga te weten over het artikel van Vandewiele in het *Biologisch Jaarboek Dodonaea*, over de *Herbarius in Dyetsche*. Tot mijn verbazing werden daarin talrijke bijzonderheden over alle planten genoemd, met inbegrip van de etymologische herkomst van de namen ervan. Wanneer ik dit eerder had geweten, had me dat een stuk werk gescheeld. Maar op een gegeven moment was alles klaar, en wat moet je er dan mee doen? Via het Internet kwam ik in contact met Erwin Huizenga. Als medioneerlandicus was hij zeer goed thuis in Middelnederlandse teksten. Erwin woont vlak bij me en we spraken af dat hij eens langs zou komen. Hij zag er wel mogelijkheden in om de tekst uit te geven, maar gaf aan dat er dan nog wel een en ander aan moest gebeuren. Zo waren er problemen met het oplossen van de afkortingen, en moest de vertaling op veel punten nog bijgesteld worden.

Aan de editie van de tekst en aan een wetenschappelijk verantwoorde inleiding wordt op dit moment dus door Erwin en mij samen gewerkt. Soms komen we daarbij nog steeds wat vreemde medische termen tegen. Op mijn verzoek heeft mijn dochter Ciska, in opleiding voor huisarts, daar eens naar gekeken. Ze heeft verscheidene termen weten te verklaren. Interessant is bijvoorbeeld dat je uit bepaalde tekstdelen uit de *Herbarius* kunt afleiden dat het om Anorexia nervosa moet gaan. Hiervan werd altijd aangenomen dat het om een welvaartsziekte zou gaan, waarvoor voor het eerst enkele sporadische aanwijzingen gevonden waren uit 1700. Hier is echter het bewijs dat deze ziekte op z'n minst al enkele eeuwen eerder voorkwam.

Een lemma uit de editie van de *Herbarius in Dyetsche*

1. Alsem (Artemisia absinthium)

Absinthiũ Alsen

Alsen of wit alsen oft absinthiũ es heet. indẽ ierſten graet dioeg. inden tweedẽ heuet ecnẽ amperechtegher ſcerpen dats pontiken eñ alder bitẽſtẽ ſmaeck. int ierſte vandẽ lenten ſalment vergheret in die ſcape dats in die lõmere vand ſonnẽ. Een iaer in groter macht machment houden hebbende contrari macht als ontſluten oft te lareren wt ſunre hettẽ oft bitterheit eñ te conſtringeren oft ſtoppen wt ſinre grouer ſubſtantiẽ ofte de ghedaenten oideele mẽ hem contrari macht te hebben waer om ment npet

I. ¶ Absinthium, Alsen	1. ¶ Absinthium, Alsem
[b1r] Alsen, of wit alsen, oft absinthium es heet in den iersten graet, droeg in den tweeden.[1] Hevet eenen amperechtegher scerpen (dats pontiken) en alderbittersten smaeck. Int ierste[2] van den lenten sal ment vergheren in die scaye, dats in die lommere van den sonnen. Een jaer in groter macht mach ment houden. Hebbende contrari macht als tontsluten oft te laxeren, uut sijnre hette oft bitterheit, ende te constringeren oft stoppen uut sijnre grover substantien. Ofte de ghedaenten ordeele men hem contrari macht te hebben. Waer om ment nyet [b1v] en sal geven, die materie en is bereet of gedigeert. Also met zijnre heyten wordt dye materi ontbonden, ende midts zijnder scerper amperheyt of pontiteyt sijnde te gader gedout, wort se neerwert uut gedreven. Alsen opent sterckelick verstoppinge comende als die gheel veru watersucht sonderlinge uut couder saken comende. So Avicenna in II capittel, II, II tractaet[3] seet dat III of een ½ unce smergens nuchter X dage lanc genomen van den sap van alsen gheneest des sieckten. Maer om zijn versmayelike bitterheit mach ment met sukers ghenoegh versueten. Oft in gheyten wey mach men alsen sieden, luttel sukers toe doende.	Alsem, of witte alsem, of absinthium is heet in de eerste graad en droog in de tweede. Het heeft het een bitterzure scherpe (dat is een wrange smaak) en allerbitterste smaak. In het begin van de lente moet je het verzamelen in de schaduw, dat is uit de zon. Je kunt het een jaar bewaren met behoud van zijn krachtige werking. Het heeft krachten die met elkaar in tegenstelling zijn, namelijk om te ontsluiten of te laxeren, vanwege zijn hitte of bitterheid, en samen te binden of te verstoppen vanwege zijn grote bestanddelen. Afgaande op het uiterlijk ben je gemakkelijk van oordeel dat het de tegengestelde werking heeft, daarom moet je het niet geven wanneer het plantmateriaal niet bereid of klaargemaakt is. Vanwege zijn hitte wordt de materie los gemaakt, doordat het vanwege zijn scherpe zuurheid of wrangheid tezamen wordt geduwd, wordt het naar beneden uitgedreven. Alsem opent sterk de verstoppingen, als de geel gekleurde waterzucht, die vooral uit koude zaken ontstaan zijn. Zoals Avicenna in het tweede kapittel, tweede fen, tweede traktaat, zegt dat wanneer je van het sap van alsem drie of een half ons 's morgens nuchter inneemt gedurende tien dagen, het deze ziekte geneest. Maar vanwege zijn afstotende bitterheid kan je het met suiker voldoende zoet maken. Maar je kan alsem ook in geitenwei koken, waarbij je een beetje suiker toevoegt.

Ofte als men pillen van rebarben ghenomen heeft mach men dese navolghende syroep X dage lanc nemen, lau des smorgens 1½ gelaeske. Recipe van die soppekens van alsen 1 half, neemt bloemen van santorye, van violetten, van bernagi, ende van tamariscus, elcks II dragma; wortelen van repontica, calissihout elck I dragma; rosinen 1½ unce. Tsamen weynigh ghestoten, sal men se in water tot derdendeel versoden es zyden, ende dan doer eenen doeck gedaen mit genoech zukers versoet sal men syroep maken. Daer na om te stercken neempt dyarodon abbatis.

Teghen alopiciam (dat is uutvallighe van haer) ende tineam (dats scorftheyt) oft rappicheit van hoefde, siedt alsen, agherand, roems spica, van elcx soe veel als ghi wilt in wijn ende wast daer mede thoet.

Teghen doy verwe oft litteyken omtrent dooghen oft elders van stoten oft van slaghe, neempt tsap van alsen met honich ende gheersten meel ghemingt.

Tegen die wormen, neemt sap van alsen, poier van wormcruit met weinigh honichs ghemingt.

Teghen rootheit van oghen [b2r] ende duysternis es sap van alsen goet, ende teghen doofheyt oft tuytinghe in die oren. Ende is goet in oren ontfaen den rueck van wijn in water der alsen in gesoyen is.

Of, wanneer je pillen van rabarber genomen hebt, kan je de siroop die hierna volgt tien dagen lang nemen, iedere morgen anderhalf lauw glaasje. Neem van het vloeibare sap van alsem de helft, neem de bloemen van santorie, van violen, van bernagie en van tamarisk, van elk twee drachmen; de wortel van rapunzel en zoethout, van elk een drachme; rozijnen anderhalf ons. Dit doe je bij elkaar en stamp het licht, en kook het in water tot dat een derde deel verkookt is, dan haal je het door een doek en met voldoende suiker maak je het zoet en moet je er een siroop van maken. Daarna, om aan te sterken, neem je van dyarodon abbatis.

Tegen *alopecia* (dat is het uitvallen van het haar) en *tinea* (dat is schurft) of schurftachtige uitslag op het hoofd, kook je alsem, abrotanum en roomse spica, van elk zo veel als je wilt in wijn, en was daarmee het hoofd.

Tegen bleekheid of littekens rond de ogen of elders, die door stoten of van slagen gekomen zijn: neem het sap van alsem en meng het met honing en gerstemeel.

Tegen wormen neem je het sap van alsem en meng het met poeder van wormkruid en wat honing.

Tegen het rood van de ogen en blindheid is het sap van alsem goed, ook tegen doofheid of tuiten in de oren. Het is ook goed om in de oren de damp van wijn, die vermengd is met het water waar alsem in gekookt is, te ontvangen.

Tsap van alsen, oly van dye kernen van persekens in die ooren gedaen doodt die wormen. Item teghen eenen stinckende mont van verrotten materien in de mage sijnde. Ende is[5] goet wijn daer alsen ende scorsen van citrum in gesoden is. Tegen dronckenheit is goet dat sap van alsen met honich genomen. Een pessarium (dats een manier van instrument in die moyer als een clister in den eers) van raepoly daer alsen ende byvoet in gesoyen is, doen den vrouwen menstrua comen.	Als je het sap van alsem en de olie uit de pitten van perziken in de oren doet doodt dat de wormen. Item, tegen een stinkende mond als gevolg van verrotte materiën die zich in de maag bevinden. Het is een goede wijn waar alsem en de schil van citroen in gekookt is. Tegen dronkenschap is het goed om het sap van alsem met honing in te nemen. Een pessarium (dat is een soort van instrument in de baarmoeder, als een clysma in de aars) van raapolie, waar alsem en bijvoet in gekookt is, laat bij de vrouwen hun menstruatie komen.

1 'Heet' heeft een verwarmende werking op het lichaam, het minst in de eerste en het sterkst in de vierde graad. 'Koud' doet het tegenover gestelde. 'Droogte' betekent dat het de vochtigheden in het lichaam verdroogt, 'vochtig' doet het tegenovergestelde.

2 *ierste*: de druk heeft *ieste*.

3 Avicenna, *Liber Canonis*. Ed. Venetië, 1507, fol. [?]. [Herdruk: Hildesheim, 1964.]

4 Namen die met *dia-* beginnen worden *dia*-composita genoemd: samengestelde geneesmiddelen die zijn benoemd naar hun hoofdbestanddeel. Het Griekse *dia-* betekent 'met', in dit geval 'met *rodon abbatis*'.

5 is: niet in de druk; geëmendeerd op grond van het zinsverband.

1. Artemisia absinthium, L.

Algemene kenmerken

De absint-alsem wordt net zo groot als de bijvoet, zestig tot honderdtwintig centimeter. De bladeren zijn een paar maal geveerd en aan beide zijden grijs zijdeachtig viltig, op droge arme gronden is het meer zilverachtig en op goede gronden meer groen. De kleine, knikkende en lichtgele bolvormige bloemhoofdjes, als knoopjes, staan in een pluim van juli tot september.

Werking

Een versterkend bitter, de *Tinctura d'absynsthe*, kan ervan verkregen worden. Het alcoholgehalte is hoog, de kleur ervan is groen. De drank geeft eerst activiteit en aangename sensaties, inspireert tot grote gedachten, maar bij gewoontedrinkers

degenereert het de hersens, beschadigt het centrale zenuwsysteem en het eindigt in delirium en dood. Alsemolie is een uitgesproken hersengif. Het is het 'kruid van het vergeten'. Een bepaald bestanddeel van de absintolie veroorzaakt onder andere epilepsie. In ons land werd volgens de Absintwet van 6 dec. 1909, in werking getreden 20 juli 1910, verboden absint in te voeren, te vervaardigen, te verkopen of af te leveren. In Duitsland werd het in 1923 verboden, in Frankrijk op 5 juli 1910.

Het droge kruid werd gebruikt als bittermiddel om eetlust te krijgen en als middel tegen maagstoornissen. Plinius zegt dat de alsem die in het land Pontus groeit bitterder is dan die van Italië:

'Dit is het bitter land, het kan mij niet behagen
Want hier de velden grijs niet dan droef alsem dragen.'

Etymologie

Absinthium is de oude naam. Waarschijnlijk stamt deze van het Griekse woord *apsinthion*, een leenwoord uit het Perzisch, dat 'verliezen van vruchten' betekent. De naam kan daarvan afgeleid zijn, omdat men geloofde dat deze plant het voortijdig afvallen van de in de buurt groeiende vruchten, als druiven, veroorzaakte, of als vruchtafdrijvend middel.

De naam **Alsem** komt van het Latijnse *aloxinum* wat stamt van Griekse *aloë oxines*. Het kruid werd met het bittere *Aloë* vergeleken. Mogelijk is het verwant met het Hebreeuwse *alua*, wat 'bitter' betekent. Het woord kwam met de plant in de zesde eeuw, mogelijk door een Byzantijnse lijfarts van de Merovingers, naar Frankrijk. Uit *aloxine* ontstond het oud-Franse *aluisne*. Dat valt onder meer terug te zien in het Nederlandse *alsene*. Bij kinderen werd het gegeven als middel tegen oorwormen. Absint behoedde zelfs boeken, kleding en hout jarenlang voor wormen - zo werd het *wormkruid*, de Engelse *wormwood*.

Mugwort.
Artemisia vulgaris.

Niek Koomen

CORRECTIE BIJ AANVULLINGEN III

Lemma BEZWERING volledig vervangen door:

Zie ook: KUNSTBOEK / MAANMAGIE / MAGIE / MEDISCH GEBED / ZEGEN

Brussel, SA, hs. 1428, ed. BRAEKMAN
Gelinden, Paroch. Arch., reg. Bona parochialia a° 1597, ed. BRAEKMAN
Gent, KA, 15: 2.2, ed. BRAEKMAN
Gent, RA, Fonds Bisdom, hs. R 818, ed. BRAEKMAN
Gent, UB, 697: 2.11, ed.2 BRAEKMAN; 2.3, ed.9 BRAEKMAN
Gent, UB, 1021 B, ed. BRAEKMAN
's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.14, ed. 2 BRAEKMAN
Lincoln, CCL, Ms. 127: 2.2, ed. BRAEKMAN
Londen, WI, 517: 2.5, 2.12, ed. 2 BRAEKMAN
Milaan, BB, AE XII 38: 2.12, 2.15, ed. BRAEKMAN
Trier, SB, 40/1018, ed. 4 BRAEKMAN
Utrecht, UB, 357, ed. BRAEKMAN
Wenen, ÖNB, 751, ed. 6 GYSSELING

AANVULLINGEN IV

OP HET *REPERTORIUM VAN DE MIDDELNEDERLANDSE ARTES-LITERATUUR*

D1. Nieuw lemma op p. 46:
DEPRESSIE Zie: MELANCHOLIE

D2. Inlassen op p. 46, lemma DIAGNOSE:
Zie ook: ... / PUISTDIAGNOSE / ZIEKTEKLEURENDIAGNOSE

D3. Inlassen op p. 46, lemma DIALECTIEK:
Zie ook: RHETORICA

D4. Inlassen op p. 47, lemma DIEETLEER:
Zie ook: ... / ZIEKENDIEET

D5. Inlassen op p. 47, lemma DIERENRIEMMAN:
Druk: Zie 1518 Thuys der fortunen, sub ASTROLOGIE

D6. Inlassen op p. 48, lemma DIERENRIEMTABEL:
Brussel, KB, 11.232: 2.1
Sint-Peterburg, BSS, O.CL XII (1471): 2.2

D7. Vervangen op p. 48 het lemma DIERLIJKE MATERIA MEDICA, al het onder dit lemma vermelde door:
Zie: ORGANOTHERAPIE

D8. Nieuw lemma op p. 48:
DIETETIEK Zie: DIEETLEER

D9. Inlassen op p. 48, onder lemma DIJKWEZEN, Drukken:
1571 Octroye ende ordinantie dienende tot hervattinge ende voirderinghe vander Dijckagien ghelegen in Hollant.
Antwerpen, H. vander Loe, 1571.
Ex. Londen, BL, 107.g.7 (20).

D10. Inlassen op p. 49, onder lemma DISTILLAAT:
Antwerpen, SB, Cod. 162: 2.2

D11. Aanvullen op p. 51, onder lemma DONDERBOEK:
's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.32, ed. JANSEN-SIEBEN

D12. Vervangen op p. 52, onder lemma DRIE KONINGEN:
Deventer, AB, etc. door: Deventer, SB, I, 42, ed. SCHEEPSTRA

D13. Nieuw lemma op p. 52:
DUIVENTEELT Zie: DIEREN 1540

E1. Onder lemma EIK-TRAKTAAT, op p. 53:
al de 7 teksten zijn uitgegeven door JANSEN-SIEBEN

E2. Inlassen op p. 53, onder lemma ENCYCLOPEDIE:
Druk:
[s.d.] Caii Plinii Secundi. Den wijtberoemden, hoochgheleerden, ouden philosophi ende natuer-kondighers, Boecken ende schriften, in vier deelen onderscheyden [...] Allen apotekers, huysvaderen ende huysmoederen, oock allen liefhebbers der konsten, seer dienstelijck, profytelijck ende vermakelijck. Nu nieuwelijck uyt den Hoochduytsche in onse Nederlantsche sprake overgeset, ende met schoone figuren verciert.
Kampen, Arent Benian, [16de e.].
Ex. Hasselt, Prov. Bezit, Oud Fonds, D-0286.

E3. Schrappen op p. 53, onder lemma EPILEPSIE:
Antwerpen, SB, Cod. 162: 2.2 [zie boven: D10]

E4. Nieuwe lemmata op p. 54:
ETIQUETTE Zie: WELLEVENDHEID
EUCHARIUS RÖSSLIN Zie: GYNAECOLOGIE 1516

F1. Inlassen op p. 55, onder lemma FARMACIE:
Zie: ... / CHIRURGISCH RECEPT / MEDISCH RECEPT / MEDICIJNBOEK

F2. Inlassen op p. 55, onder lemma FLEBOTOMIE:
's-Gravenhage, KB, 133M27: 2.4, ed. BRAEKMAN

G1. Inlassen op p. 56, onder lemma GEBOORTEPROGNOSE:
Druk: Zie 1518 Thuys der fortunen, sub ASTROLOGIE

G2. Inlassen op p. 56, onder lemma GEOMANTIEK:
Brussel, KB, 15.589-623: 2.10, ed. 2 JUNGMAN / Van GIJSEN

G3. Inlassen op p. 56, onder lemma GEOMETRIE:
bij 1513 Die waerachtige const ...:
P. BOCKSTAELE, Het oudst bekende, gedrukte Nederlandse meetkundeboek: Die waerachtige const der geometrien (1513). In: Ts. Gesch. Geneesk., Natuurwetensch. en Techn. 7 (1984) 79-92.

G4. Verbeteren op p. 59, onder lemma GEZONDHEIDSREGELS:
Drukken: 1514 Scaepherders Kalengier wordt: 1511 ...
1508 ? Tscep vol wonders wordt: 1514 ..., sub MEDICIJNBOEK

G5. Inlassen op p. 60, onder lemma GLOSSARIUM:
Brussel, KB, 1450
Brussel, KB, 9744-45, 9746, 9747-48
bij Brussel, KB, II 114,1 schrappen: ed. MONE

G6. Inlassen op p. 61, onder lemma GOUDSMEDERIJ:
Antwerpen, SA, GA 4485

G7. Inlassen op p. 63, onder lemma GUIDO DE CAULIACO, Drukken:
1529 Dye Anathomia magistri Gwidonis.
Antwerpen, Willem Vorsterman, 1529.
Ex. Amsterdam, UB.
NK 1312

G8. Inlassen op p. 63, onder lemma GYNAECOLOGIE:
Zie ook: ALBUCASIS / OBSTETRIE
bij Brussel, KB, IV 1238 inlassen: 2.24

G9. Verbeteren op p. 64, onder lemma GYNAECOLOGIE, Drukken:
Ketham ... wordt: 1512 Ketham ...
1540 Sylvius ... wordt: 1530 Sylvius ...

H1. Inlassen op p. 68, onder lemma HEMATOSKOPIE:
Druk: zie 1518 Thuys der fortunen, sub ASTROLOGIE

H2. Inlassen op p. 68, onder lemma HENRI DE MONDEVILLE:
Brugge, SA, Oud Archief, reeks nr. 538, ed. GEIRNAERT

H3. Inlassen en verbeteren op p. 68, onder lemma HIPPIATRIE:
Burgsteinfurt, FB, Hs. 19: wordt Hs. 15: 2.5, ed. TEMMEN

H4. Nieuwe lemmata op p. 69:
HIPPOKRATES (Pseudo-) Zie: CHIRURGIE 1565
HORLOGE Zie: UURWERK
HORTUS SANITATIS Zie: KRUIDEN 1514, 1526, ...

H5. Inlassen op p. 69, onder lemma HUIDZIEKTEN:
Zie ook: LEPRA / MAZELEN / POKKEN

I1. Inlassen op p. 70, onder lemma IATROMATHEMATIKA:
Zie ook: ZIEKTEPROGNOSE
Druk: Zie 1514 Tscep vol wonders, cap. 89-101, sub MEDICIJNBOEK

I2. Nieuw lemma op p. 70:
INCANTATIE Zie: BEZWERING

J1. Verbeteren op p. 71, onder lemma JACOB VAN MAERLANT:
Alfter, SD is nu geworden: Münster, UB

J2. Nieuwe lemmata op p. 72:
JAKOB RÜFF Zie: GYNAECOLOGIE 1580
JACOBUS DE CESSOLIS Zie: SPEL
JAN VANDEN BERGHE Zie: SPEL

J3. Inlassen op p. 72, onder lemma JAN VAN BOENDALE:
Brussel, KB, IV 628, 91
Leuven, UB, s.q.
Tilburg, UB

J4. Inlassen op p. 72, onder lemma JAN YPERMAN, Medicina:
Gent, RA, Machelen Kerk, nr 500, ed. BRAEKMAN

J5. Nieuw lemma op p. 73:
JOHANNES PAULINUS Zie: SLANGENTRAKTAAT

J6. Inlassen op p. 73, onder lemma JOHANNES DE RUPESCISSA:
Druk: Zie 1514 Tscep vol wonders, cap. 102-180, sub MEDICIJNBOEK

K1. Inlassen op p. 75, onder lemma KALENDER:
Aken, SB, 59: 2.10
Brussel, KB, 11.232: 2.2
's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.1, ed. WEILER

K2. Nieuw lemma op p. 77:
KLEDING
Handschriften: Mechelen, ABA, Hs. Muizen 5: 2.2, 2.5
Drukken: Zie 1514 Tregement der ghesontheyt, c. 100, sub MAGNINUS MEDIOLANENSIS

K3. Nieuw lemma op p. 78:
KOEIEN Zie: DIEREN 1540

K4. Inlassen op p. 78, onder lemma KOKANJE:
1582 Pandolfo Collenuccio, Vant loeye en leckere leven. [Vertaling D. Coornhert]
Haarlem, A. Ketel, 1582.
Ex. Londen, BL.

K5. Inlassen op p. 82, onder lemma KRIJGSKUNDE:
1572 Placcaet tegens die Crijechsluyden die hen vuyten leger ende crijechdienst absenteren.
Brussel, M. van Hamont, 1572.
Ex. Londen, BL, 107.g.18 (1).

1578 Ordinantie aengaende den reghel die de crijechsluyden sullen moeten onderhouden.
Antwerpen, Christ. Plantijn, 1578.
Ex. Londen, BL, 107.g.6 (8); 107.g.5 (10).

1586 Crijchs-Ordonnantien.
Leiden, A. Verschout, 1586.
Ex. Londen, BL, 573.f.30.

1589 Placcaet aengaende de Soldaten die verloopen van d'een Compaignye in d'andere.
Delft, A. Hendricksz., 1589.
Ex. Londen, BL, T. 1722 (9).

1589 Placcaet op het wtloopen ende disordren vanden Crijchsvolke.
Delft, A. Hendricxz., 1589.
Ex. Londen, BL, T. 1722 (13).

1590 Articule-brieff ofte Ordonnantie op de discipline militaire.
Delft, A. Hendricxz., 1590.
Ex. Londen, BL, T. 1722 (20).

1591 Placcaet op het uuytloopen vande Soldaten.
's-Gravenhage, A. Heyndricksz., 1591.
Ex. Londen, BL, T. 1722 (24).

1592 Placcaet ende ordonnantie tegens het volck van oirloge, die verlaeten den leger.
Brussel, R. Velpius, 1592.
Ex. Londen, BL, 107.g.9 (14).

1593 Ordinantie ghemaeckt op allerande crychsvolck, nopende dordene ende Regel die zy schuldich zyn te onderhouden besunder ten platten lande.
Brussel, R. Velpius, 1593.
Ex. Londen, BL, 107.g.16 (6).

1593 Der bussen Meesterye.
Amsterdam, C. Claesz., 1593.
Ex. Londen, BL, 534.f.38 (4).

1596 Ordinantie op tstuck van t'crychsvolck.
Brussel, R. Velpius, 1596.
Ex. Londen, BL, 107.g.18 (32).

K6. Inlassen op p. 82, onder lemma KRUIDEN:
evenals: ... / EIK-TRAKTAAT / LEVERKRUID / ROZEMARIJN

K7. Inlassen op p. 83, onder lemma KRUIDEN:
Brussel, KB, 15.003-48: 2.2, ed. De BACKER e.a.
's-Gravenhage, KB, 133 M 27: 2.3, ed. BRAEKMAN
's-Gravenhage, KB, KAW XXVIII: 2.28, ed. WEILER

K8. Schrappen op p. 83, onder lemma KRUIDEN:
1485-6 Herbarius, etc.

K9. Inlassen op p. 86, onder lemma KRUIDENGLOSSARIUM:
Zie ook: SYNONYMARIUM APOTECARORUM

K10. Schrappen op p. 86, onder lemma KRUIDENGLOSSARIUM:
Bonn, UB, 479: 2.2
Cambridge, TC, O.9.31
Darmstadt, HLHB, 2635
Kaliningrad, UB, Cod.ms.Regiom.1783, ed. 4 GYSSELING
Stockholm, KB, X 97: 2.2

K11. Inlassen op p. 86, onder lemma KRUIDENGLOSSARIUM:
Torún, UB, 12 [= olim Kaliningrad, zie boven bij K10]

K12. Inlassen op p. 86, onder lemma KUNSTBOEK:
Gent, RA, Sint-Baafsabdij, 2e r., 235, ed. DE BACKER
's-Gravenhage, KB, 133 M 27: 2.10, 2.11, ed. BRAEKMAN
Londen, WI, 517: 2.1, 2.4, 2.7, 2.10, ed. BRAEKMAN
Trier, SB, 1028: 2.2, ed. BRAEKMAN

K13. Verbeteren op p. 86, onder lemma KUNSTBOEK:
Basel, UB, II F 8: 2.9 wordt: Basel, UB, F VII 12
Gent, UB, 696, ... wordt: Gent, UB, 697 ...

K14. Inlassen op p. 87, bij 1528 Den Sack der Consten:
Moderne edities: Den sack der consten. Een Vlaams volksboek, gereproduceerd naar de Antwerpse druk van Jacob van Liesvelt. Ingeleid door W.L. Braekman. Brugge, z.j.

op p. 88, bij 1549 Een nieuwe tractaet [titel nog op p. 87]:
Moderne editie: W.L. BRAEKMAN, Dat Batement van Recepten. Een secreetboek uit de zestiende eeuw. (Scripta 25) Brussel, 1990.

Ria Jansen-Sieben

EEN HEET, DIERLIJK WEZEN

Betekenis en beleving van pijn binnen verschillende natuuropvattingen in laatmiddeleeuwse chirurgieën

Onuitgegeven doctoraalscriptie van Karina van 't Land, Katholieke Universiteit Nijmegen, 2002.

Inleiding

In de late Middeleeuwen ontkwamen mensen niet aan pijn. Pijn was ook toen een zo indringende sensatie, dat men die wel moest duiden. In *Een heet, dierlijk wezen* is de pijn in laatmiddeleeuwse chirurgische handboeken voorwerp van onderzoek. Centrale vragen zijn de volgende. Welke betekenissen kreeg pijn in laatmiddeleeuwse chirurgische handboeken, binnen verschillende natuuropvattingen? Wat valt daaruit af te leiden over duiding en beleving van pijn in de laatmiddeleeuwse samenleving in bredere zin?

Bronnen

Belangrijkste bronnen voor het onderzoek zijn twee bekende Middelnederlandse chirurgische handboeken, geschreven door de stadschirurgen Jan Yperman († ca. 1330) en Thomaes Scellinck (fl. 1343). Om duidingen van pijn te achterhalen, die in de geleerde handboeken minder op de voorgrond traden, zijn collecties Middelnederlandse zegeningen gebruikt. Sommige van deze bezweringsteksten kwamen ook voor in de chirurgische teksten. Ze zeggen veel over de manier waarop brede lagen van de bevolking de wereld om zich heen ervoeren.

Status quaestionis

Naar middeleeuwse pijn is weinig onderzoek verricht. In overzichtswerken van de geschiedenis van pijn is slechts schaarse ruimte beschikbaar voor de Middeleeuwen. De meeste aandacht gaat uit naar duidingen van pijn in de Oudheid en aan de ontwikkeling van het huidige pijnconcept vanaf de Renaissance. Middeleeuwen vallen tussen wal en schip. In het recente werk van R. Rey, *The History of Pain* (Cambridge 1995) heet het betreffende hoofdstuk dan ook 'The Middle Ages and Pain: A World to Investigate'.

Methode

De scriptie vertrekt vanuit de veronderstelling dat de duiding van pijn zich niet in een isolement voltrok, maar deel uitmaakte van middeleeuwse interpretaties van de hele natuur. Daarom worden laatmiddeleeuwse natuuropvattingen gebruikt om de betekenissen van pijn te analyseren. De tegenstellingen tussen binnen en buiten en tussen wilde en beheerste natuur zijn daarbij een leidraad. In de conclusie wordt dezelfde methode toegepast op de eigen tijd, zodat hedendaagse lezers kunnen invoelen of een analyse van pijn met behulp van natuuropvattingen valide is. Opgemerkt dient te worden dat sommige bevindingen vanwege de beperkte hoeveelheid bronnenmateriaal nog een voorlopig karakter hebben.

Bevindingen

Natuuropvattingen en hun vóórkomen in geleerde chirurgieën

Vier opvattingen over de natuur worden onderscheiden: de animistische, de symbolische, de gepersonifieerde en de geobjectiveerde natuuropvatting.

De oudste opvatting, het animisme, interpreteert allerlei facetten van de natuur als levende wezens. In laatmiddeleeuwse bronnen komt het animisme vooral in zegeningen voor. Ziekten en pijn worden voorgesteld als vijandige, van buiten afkomstige wezens, vormloos en zonder duidelijke eigenschappen. Met de zegening tracht men het wezen te verdrijven. Bij Yperman en Scellinck krijgen de beschrijvingen van enkele ziekten animistische trekken, bijvoorbeeld de kankerzweer: het is een gedrocht dat zich van buitenaf een weg naar binnen vreet en waaraan men een halt moet toeroepen.

De symbolische natuuropvatting stamt uit het vroege christendom. De hele schepping is een spiegel van Gods waarheid; alle zichtbare natuurelementen zijn symbolen en kunnen allegorisch worden geduid. Vanaf de twaalfde eeuw krijgt deze opvatting nieuw leven met de populariteit van bestiaria en lapidaria, waarin de eigenschappen van respectievelijk dieren en stenen symbool staan voor religieuze noties. In de chirurgieën zijn dierkwalen (ziekten die in de medische traditie de naam van een dier hebben gekregen) aanleiding voor een impliciet en onbedoeld symbolisme. Dikwijls verklaarden Yperman en Scellinck de namen van deze ziekten door ze te vergelijken met het dier. Aan het dier kenden zij dan de eigenschappen toe die het in de bestiaria ook kreeg. Een voorbeeld is de lymfklierziekte *bubo* (grote nachtuil): de klieren bevonden zich in donkere lichaamsplooien - oksels, liezen - zoals uilen zich ophielden in duistere schuilplaatsen. In bestiaria symboliseerde deze voorkeur voor de duisternis de vlucht

van joden en zondaars voor de christelijke waarheid. Een middeleeuwse lezer associeerde ongetwijfeld de donkere schuilplaatsen van de uil met zonde, de ziekte met duisternis, en zodoende de ziekte met zonde.

De gepersonifieerde opvatting over de natuur is van neoplatoonse herkomst en duidde de relaties tussen God, de natuur (nu opgevat als een behulpzame, interveniërende Vrouwe) en de mens. In de laatmiddeleeuwse teksten van de chirurgen zijn sporen van deze opvatting terug te vinden. Yperman en Scellinck beschreven de natuur als een zelfstandige kracht, die de mens hielp en onderwees. Door de natuur kracht te geven, steunde God de mens. De natuur assisteerde God op haar beurt bij het scheppingswerk. Maar met behulp van deze opvatting kan men geen betekenis verlenen aan pijn. Daarom krijgt ze in het vervolg van de scriptie geen aandacht.

Volgens de geobjectiveerde opvatting van de natuur werd de zichtbare realiteit als een zelfstandige werkelijkheid gezien. De wereld was door God geschapen, maar functioneerde nu zelfstandig dankzij de door hem geschapen wetmatigheden. Alleen door wonderdoeningen greep God rechtstreeks in. Deze natuuropvatting lag aan het grootste deel van de chirurgische teksten ten grondslag. Yperman en Scellinck erkenden dat God wonderen kon verrichten, maar gingen voor het overige uit van orde en wetmatigheid. De zieke mens kon zich maar het best tot de natuurlijke, rationele geneeskunde wenden, die gebruik maakte van kennis van die wetten.

Pijn als wezen en als symbool

Vanuit een zuiver symbolische natuuropvatting kreeg pijn in de chirurgische handboeken alleen betekenis als het om zegeningen ging. Een verwijzing naar de kruisiging van Christus bestreed alle wondpijn. De zegen in de chirurgieën blijkt deel uit te maken van een traditie, die Christus' triomf aan het kruis anders interpreteert dan in de theologie gebruikelijk is. Zoals Jezus geen pijn leed en zoals zijn wonderwond niet zwoer, zo zou het volgens de zegening ook de toegesproken mens vergaan. Deze symboliek weerspiegelt de verlangens van de gewonde mens, die zijn kwetsbaarheid onder ogen heeft gezien, om als God te zijn.

Voor het overige was de symbolische opvatting te gekunsteld om pijn direct te duiden. De omwegen van de symboliek deden geen recht aan de rechtstreekse sensatie van pijn. Bovendien werkt de symboliek met algemeenheden die nooit de specifieke aanvallen van pijn opriepen waaronder juist de ene mens te lijden had. Zuiver animisme voldeed evenmin om pijn te verbeelden, omdat het pijnwezen geen duidelijke eigenschappen had. Het was moeilijk voorstelbaar hoe een wezen zonder tanden en klauwen pijn kon veroorzaken. Middeleeuwers die pijn leden hadden behoefte zich een aanval voor te stellen met concrete middelen, van buitenaf, die alleen hun pijn veroorzaakte. Hieraan beantwoordde het mengwezen. De term is ontworpen om die fragmenten te beschrijven, waarin

een kwaal niet wordt vergeleken met een dier als in de symbolische natuuropvatting, en ook niet wordt beschreven als een niet nader te duiden, animistisch wezen. Het mengwezen komt tot stand, als een ziekte kenmerken van een dier krijgt toegeschreven en zo de symboliek van een dier en het angstaanjagende van een zelfstandig opererend animistisch wezen in zich vermengt. In de chirurgieën komt dit mengwezen vooral ter sprake bij pijnlijke dierkwalen, die snel een doorbraak tussen het uitwendige en het inwendige van het lichaam veroorzaakten. Men ervoer dergelijke ziekten als bijzonder bedreigend.

Een formele vergelijking met een dier - 'de ziekte is als..' - voldeed niet meer om die dreiging te beschrijven, getuige de chirurgische handboeken. Nu wás de ziekte een dier dat beet, vrat en in het vlees wroette. Een duidelijk voorbeeld was *lupus*, de gevaarlijke wolvenzweer, die ook zichzelf verorberde (in bestiaria werd dit laatste geduid als een teken van de grote bloeddorstigheid en de duivelse eigenschappen van de wolf). Symbool en wezen vermengden zich tot een wezen zonder vorm, maar met kenmerken van een dier; het was onzichtbaar, maar het handelde. Hiermee werd het mengwezen onderdeel van de categorie monsters en demonen, die eveneens kenmerken van verschillende soorten wezens in zich verenigden en dreigingen belichaamden.

De bekendste veroorzaker van pijn in de Late Middeleeuwen was de worm, die bij uitstek animistische, symbolische en geobjectiveerde noties in zich verenigde. Wormen verbeeldden al eeuwenlang en over de hele wereld vormloze, vijandige, onzichtbare ziekteverwekkende wezens uit de wilde natuur. Het wormwezen had tanden en het kroop. In vele zegeningen kwam het voor. Deze worm was in het christendom overladen met een symboliek van straf, dood en beproeving. Volgens de natuurfilosofie en de geleerde geneeskunde ten slotte ontstonden wormen door spontane generatie uit rottende materie. Ook voor Yperman en Scellinck waren wormen daarmee voorboden van de dood - de zieke zou spoedig overlijden aan de overmaat aan rottende humoren in zijn lichaam - of begeleiders van de gevreesde ziekte melaatsheid. Symboliek en dreiging klonken hiermee door in de geleerde geneeskunde.

Pijn in de geobjectiveerde natuuropvatting

In de middeleeuwse medische wetenschap maakte pijn deel uit van de wetmatigheden van de geobjectiveerde natuur. Pijn werd geduid als een resultante van verstoringen in kwaliteiten en humoren en hing met name samen met gevoeligheid voor de warmte die door het lichaam aan hersenen en zenuwen werd toegevoegd. Een overmaat aan hitte riep hevige pijn op. De kwaliteit warmte en warme humoren waren ook in ander verband heilzaam als zij met mate aanwezig waren, en ongezond wanneer hitte overheerste.

De kwaliteit koude had als grondbetekenis 'doods', die ook met betrekking tot pijn van toepassing was. Een overmaat aan koude veroorzaakte weinig pijn,

die langer kon duren dan de hete, plotselinge pijnsensatie, of maakte het getroffen orgaan gevoelloos.

Uit chirurgische handboeken lijkt men te mogen afleiden, dat in de Late Middeleeuwen vooral hete pijn werd gevreesd en dat vooral voor deze pijn chirurgische hulp werd gevraagd. Het blijkt uit de frequentie waarmee chirurgen een pijntype noemden, en uit de variatie waarmee zij die pijn beschreven. Pijn was in de chirurgische handboeken haast altijd heet. Yperman en Scellinck beschreven deze pijn als groot, stekend en brandend. Aan koude pijn, die zij veel minder vaak noemden, kenden zij alleen het bijvoeglijk naamwoord 'klein' toe, hoewel in de medische traditie wel degelijk andere aanduidingen van minder hevige pijn gangbaar waren, zoals rekkend en zwaar. Dat de chirurgen die niet gebruikten, lijkt een aanwijzing dat over dergelijke pijnen weinig werd geklaagd.

Verder geven uitspraken van de chirurgen over het branden een beeld van de angsten van hun patiënten. Branden was een belangrijk therapeutisch middel in de Late Middeleeuwen. Het kon plaatsvinden met een gloeiend ijzer of met bijtende chemische middelen, zoals ongebluste kalk en vitriool. Chirurgen hadden een sterke voorkeur voor het brandijzer, omdat deze therapie snel en relatief veilig was. Chemische middelen verteerden het weefsel, konden bloedvaten openen of terechtkomen op andere lichaamsdelen, terwijl de behandeling enkele dagen duurde. Uit uitspraken van Yperman en Scellinck blijkt echter dat de meeste patiënten de felle, plotselinge pijn van het brandijzer zozeer vreesden, dat zij het langdurige en gevaarlijke sudderen van chemische brandmiddelen verkozen. Plotselinge, hevige pijnen joegen tijdgenoten van de chirurgen meer angst aan dan matige en langdurige pijn.

Conclusie

Het onderzoek naar pijn in chirurgische handboeken heeft zicht gegeven op twee typen duidingen, die elkaar aanvulden. Volgens de ene opvatting veroorzaakte een onzichtbaar, bijtend, dierlijk wezen pijn. Het had zich van buiten af het lichaam ingedrongen en ging daar bij vlagen fel tekeer. Volgens de andere opvatting was pijn afkomstig van hete brandende sappen, die de gevoeligheid voor warmte tot grote hoogten opzweepten en scherpe steken veroorzaakten. Overeenkomsten tussen de twee zijn de hevigheid, de bijtende scherpte en het plotselinge ontstaan van de pijn. Uit uitspraken van de chirurgen over hun praktijk blijkt dat patiënten langdurige en matige pijn verkozen boven felle, kortdurende pijn, ook als dit ten koste ging van hun veiligheid.

Ook tegenwoordig zijn betekenis en beleving van pijn verbonden met opvattingen over de natuur. Dominante natuuropvattingen geven een ambivalente kijk op de wereld en op het lichaam. De huidige geobjectiveerde natuuropvatting ziet begrip en beheersing van de natuur als een groot goed, een ideaal dat bijna bereikt is. De huidige gepersonifieerde opvatting beschouwt de natuur als

een zwak, onschuldig en zuiver wezen, dat bescherming verdient tegen menselijke overheersing. Zo is beheersing tegelijkertijd wenselijk en moreel slecht; zij is bijna volkomen verwezenlijkt maar verbonden met onzuiverheid en ongezondheid; enerzijds zorgt zij voor orde en voorspelbaarheid, anderzijds gelden juist de grootste gebieden die geheel door de mens worden beheerst – onze metropolen – als onmetelijk, chaotisch en dreigend.

In de beleving van de tegenwoordige mens moet ook het lichaam worden beheerst. De mens leeft met de wetmatigheid en de beheersing, die men met de geobjectiveerde natuuropvatting predikt. Hij koestert een illusie van controle en overschat de beheersingsmogelijkheden van de geneeskunde, de wetmatige discipline die bij uitstek de allure van de opgaande lijn van begrip en beheersing verspreidt. Ook pijn is een sensatie die begrepen en verholpen dient te worden. De geneeskunde werkt echter zo strikt volgens de wetmatige opvatting, dat zij onverklaarbare ziekteverschijnselen niet erkent als ziekte. Helaas komen deze veelvuldig voor en betreffen vaak chronische pijnklachten. Het schijnbaar beheerste lichaam is ons daardoor tegelijkertijd vreemd. Het lijkt een eigen leven te leiden en ons naar willekeur met pijn te belasten, als de gedrochten in de animistische natuuropvatting van de Middeleeuwen. De tegenwoordige geneeskunde is bijgevolg verstrengeld in een conflict tussen de verwachtingen die zij schept en de klachten die op het spreekuur geuit worden.

De middeleeuwse geneeskunde had het in dit opzicht makkelijker. Over vage, langdurige pijnen klaagden de patiënten weinig. Het is niet waarschijnlijk dat middeleeuwse patiënten van zulke pijnen minder last hadden dan de tegenwoordige mens - zij zullen er juist meer van te lijden hebben gehad, gezien hun slechtere lichamelijke conditie. Maar zij liepen er minder vaak mee naar hun artsen. Wellicht zagen zij langdurige pijn als een van de vele ongemakken die nu eenmaal bij het leven hoorden, en riepen zij pas medische hulp in als de pijn een acute, dreigende vorm aannam.

Met dank aan dr. I.P. Bejczy,

Karine van 't Land

De krokodil en zijn vogeltje

een roman in e-mailvorm

Jaap aan zijn dochter

Ik ben terug uit Diepenheim, waar we het afgelopen weekend onze *Sidrac*-vertaling in vlot Nederlands hebben hertaald, althans een stukje daarvan. We hebben natuurlijk weer heel wat afgelachen. Je weet, Sidrac heeft wat met vrouwen en dit keer had hij weer wat moois over de slechte vrouw: "Haar man kan haar net zo min vertrouwen als de vogel de krokodil die hij een dienst bewijst door zijn tanden te zuiveren van ongedierte .... Met een snavel zo scherp als een naald gaat hij de bek van de krokodil binnen en eet al het ongedierte op. En zodra de krokodil voelt dat al dat ongedierte verwijderd is, klapt hij zijn bek dicht om de vogel als beloning voor zijn goede daad op te eten .... Zo beloont de slechte vrouw de man die haar goed behandeld heeft."

"Ja," zei Orlanda, "daar zouden we eigenlijk een mooi plaatje bij moeten afdrukken." En ik bedacht, dat de KB tegenwoordig zijn geïllustreerde manuscripten op internet heeft en beloofde daar eens naar te kijken.

Jaap aan de groep

Ik ben op zoek geweest naar een afbeelding van de krokodil met zijn vogeltje. Helaas, de KB heeft wel vijf krokodillen (een hele mooie waar twee mensenbeentjes nog uit zijn bek bungelen) maar geen vogel. En in mijn eigen exemplaar van Mandeville (ed. N.A. Cramer, Leiden 1908) - dat niet geïllustreerd is - wordt de krokodil wel besproken, maar het vogeltje niet.

Gerrit aan de groep

Wat dachten jullie hiervan?
Komt uit *Sinne- en Minnebeelden*.

GERRIT AAN DE GROEP

Kort nadat ik het plaatje aan jullie verstuurd had, realiseerde ik me dat ik een boekje heb dat de *Sinne- en Minnebeelden* behandelt (boeketreeks). Er wordt verwezen naar Plinius, lib. 3 cap. 5 (dit voor de latinisten onder ons). De intentie van Cats bij het plaatje is echter anders dan wat wij over de krokodil en het vogeltje schrijven. Cats zegt dat het vogeltje het alleen maar doet om zijn buik rond te eten en meer niet. Cats vindt dat de vogel beter met wat minder genoegen kan nemen en dan niet alleen de ruimte van de krokodillenbek kan gebruiken maar het hele luchtruim. Wie alleen maar aan zijn buik denkt, is een arme stakker.

MARJOLIJN AAN DE GROEP

Een zoektochtje op het internet leverde het volgende op. Het is blijkbaar niet Plinius, maar Herodotus die het krokodil-vogeltje voor het eerst beschrijft.
http://www.perseus.tufts.edu/GreekScience/hdtbk2.html

***Herodotus' History*, Book 2, chapter 68**

[1] The nature of crocodiles is as follows. For the four winter months, it eats nothing. It has four feet, and lives both on land and in the water, for it lays eggs and hatches them out on land and spends the greater part of the day on dry ground, and the night in the river, the water being warmer than the air and dew.

[2] No mortal creature of all which we know grows from so small a beginning to such greatness; for its eggs are not much bigger than goose eggs, and the young crocodile is of a proportional size, but it grows to a length of twenty-eight feet and more.

[3] It has eyes like pigs' eyes, and long, protruding teeth. It is the only animal that has no tongue. It does not move the lower jaw, but brings the upper jaw down upon the lower, uniquely among beasts.

[4] It also has strong claws, and a scaly, impenetrable hide on its back. It is blind in the water, but very keen of sight in the air. Since it lives in the water, its mouth is all full of leeches. All birds and beasts flee from it, except the sandpiper , with which it is at peace because this bird does the crocodile a service;

[5] for whenever the crocodile comes ashore out of the water and then opens its mouth (and it does this mostly to catch the west wind), the sandpiper goes into its mouth and eats the leeches; the crocodile is pleased by this service and does the sandpiper no harm.

Ik ben ook vertalingen tegengekomen met 'running-bird' en 'trochilus' als namen voor het vogeltje.

Modern commentaar:
http://www.birdlife.net/festival/features/feature12main.htm

Egyptian Plover

An interesting and curious story is that of the so-called "Crocodile Bird", which

has its origins in the visit of Herodotus to Egypt in 459 BC. His account of a small bird picking food from the teeth of a gaping crocodile in "The Histories" referred, it has been suggested, to the Egyptian Plover. Whether or not this is so, the tale was further romanticised by A. Brehm in the 19th century and R. Meinertzhagen in the 20th century, both of whom stated that they had personally seen the Egyptian Plover picking the teeth of crocodiles on more than one occasion. Meinertzhagen also implicated the Spur-winged Lapwing in this behaviour, but no observer since then has seen either bird species acting as a crocodile toothpick.

Herodotus is dus van mening dat de krokodil de vogel niets doet .... Dus wanneer is het einde van het 'crocodile toothpick'-verhaal veranderd, door wie en waarom?

Orlanda aan de groep

Na de opmerkingen van Jaap, Gerrit en Marjolijn, is het estafettestokje bij mij beland. Ik heb gekeken bij Maerlant wat hij in zijn *Der naturen bloeme* zegt over de cocodrillus en ons vogeltje (bk IV, 118-220). In de vertaling van Peter Burger (Griffioenreeks) staat o.a. het volgende:

"[...] Plinius zegt dat de krokodil zich dood houdt en met opengesperde kaken klaarligt. Dan komt het winterkoninkje tussen zijn tanden vliegen zoeken en dat verzwelgt hij. Wat moet zo'n groot dier met zo'n armzalige prooi? Volgens mij is hij in de leer gegaan bij de doortrapte heren, die zich slapende houden om arme lui, die hen benaderen om hen ergens mee van dienst te zijn, dichterbij te laten komen. Vaak veinzen ze barmhartigheid, maar zodra de armen binnen het bereik van hun tanden komen, worden ze verzwolgen en van hun schamele bezittingen beroofd. [...]"

Volgens de aantekeningen van Peter Burger bij deze passage (p. 174) is de moraal die Maerlant aan het lot van het winterkoninkje verbindt gebaseerd op een leesfout van Thomas van Cantimpre (de Latijnse bron die Maerlant heeft gebruikt): "Niet het winterkoninkje wordt volgens Plinius verzwolgen door de krokodil, maar de ichneumon, een klein roofdier, dat uit eigen wil in de muil van de krokodil springt en zijn darmen kapotbijt. (Maerlant schrijft dit huzarenstukje toe aan de hydrus, p. 110). In werkelijkheid is het vogeltje dat zich op zoek naar voedsel tussen de tanden van de krokodil waagt de krokodilwachter."

Het spoor leidt nu dus naar Thomas van Cantimpre (*De natura rerum*). Thomas kan geraadpleegd worden via de editie van Boese. Wie neemt het stokje over?

Gerrit aan de groep

Ik heb vandaag Sara Lee gebeld. Dat is de fabrikant van Zendium. Over dat pro-

dukt gaat die reclame met dat vogeltje en de krokodil. Ze sturen me dat plaatje toe, waarbij ze meteen vermelden of we het mogen gebruiken. Daarvoor moest eerst een bobo opgebeld worden maar die was niet op zijn kantoor. Ik ga proberen of er eventueel wat sponsorgeld los te peuteren valt.

Gerrit aan de groep

Kijk eens wat mevrouw Zendium me heeft gestuurd. Mooi hè.

Marjolijn aan de groep

Volgende aflevering in ons onderzoekje. Ik heb uitgezocht wat Plinius nu eigenlijk te zeggen heeft over de krokodillen-tandenstoker. De vertaling eronder is niet van mijn hand, dat ging me te veel tijd kosten. Verder heb ik ook Boese aangevraagd, dus Thomas van Cantimpre komt binnenkort ook aan de orde.

Mirjam aan de groep

Jongens, dit is helemaal geweldig. Een pracht van een plaatje en nog de klassieke achtergrond voor ons verhaal ook. En ik maar denken dat het een autoreclame was..... Ik heb een opmerking; een ichneumon is pertinent geen adder. Het is een zoogdier, een zogenaamde "spoorrat", ongeveer zo groot als een kat, vleeseter, hondsbrutaal en een van de weinige roofdieren die een slang baas kan. Hij eet juist adders!

Marjolijn aan de groep

Ik heb de editie van Boese van Thomas van Cantimpre's *Liber de natura rerum* opgehaald. Daarin staat inderdaad in boek 6, hoofdstuk 7 een hoofstuk De cocodrillo. Ik ga een poging doen dit hoofdstuk te vertalen, maar omdat het een flinke lap tekst is, doe ik dat liever in mijn eigen tijd. Snelle indruk: de vogels komen er inderdaad slecht af in deze tekst, dat kan ik wel alvast zeggen, en verder staan de krokodil en de vogels o.a. voor heersers die misbruik maken van hun macht, zoals Maerlant dat getrouw overgenomen heeft.
Wordt vervolgd.

Marjolijn aan de groep

Zie hier het hoofdstukje van Thomas van Cantimpre over de kokodril. Uiteraard zullen er fouten in mijn vertaling zitten, maar de grote lijnen zijn wel duidelijk, geloof ik. Mooie verhalen hè?

Thomas van Cantimpré *Liber de natura rerum*, lib. 6, cap. 7.
(ed. Boese 1973, 235-236)

VII. Over de kokodril (*cocodrillus*)

Zoals Jacobus, Solinus en Plinius zeggen, is de kokodril is een viervoetig dier dat zowel op het land als op het water leeft. Overdag rust het herhaaldelijk uit op het land, terwijl het met opengesperde bek vogels verleidt met de belofte van voedsel, en wel zo onbeweeglijk dat je, tenzij je de gewoonte van het dier kent, zou geloven dat het dood is. [De kokodril] legt eieren zoals ganzen doen, en hij legt ze daar op het land waar de overstromende rivier ze niet kan raken. Zowel het mannetje als het vrouwtje hebben een aandeel in de opvoeding van de jongen. Zoals Jacobus zegt, groeien deze beesten dikwijls tot een lengte van twintig el. [De kokodril] wordt beschermd door een zeer sterke huid, als door een schild. Hij heeft geen tong. De opening van zijn mond strekt zich uit tot aan zijn oren. Hij beweegt zijn bovenkaak. Hij heeft een verschrikkelijke en zeer vasthoudende beet, want zijn tanden staan dicht op elkaar, zoals bij een kam. [De kokodril] verleidt dus met opengesperde bek vogels met de belofte van voedsel. Hij doet met gesloten ogen alsof hij slaapt, terwijl hij zijn bek wijd open heeft. Hij doodt de vogels als zij afdalen [in de bek] om voedsel [te halen] en slikt ze door. En hierin staat [de kokodril] voor woekeraars die behoeftige en arme kooplui verleiden tot het nemen van een lening; of voor heersers die hun rentmeesters ertoe aanzetten winst [te maken], om hen daarna, wanneer ze daar de kans toe hebben, op onmenselijke wijze te beroven.

De kokodril is bewapend met indrukwekkende klauwen. In de winter neemt hij geen enkel voedsel tot zich. Hij is niet alleen gevaarlijk voor dieren, maar ook voor mensen, maar, zoals Experimentator zegt, wanneer hij een mens doodt, dan rouwt hij over [die persoon]. Nadat een kokodril het hart is uitgerukt, leeft hij nog een tijdje, [en hierin is hij] in elk geval tegengesteld aan elk ander dier dat leeft doordat het een hart heeft. De Sarracenen eten zijn vlees. Van zijn drek wordt een zalf gemaakt waar oude en gerimpelde hoeren zich mee zalven zodat de slappe huid glad getrokken wordt en zij mooier lijken. Maar wanneer zweet of water de afzichtelijke zalf raakt, wordt de nagemaakte kleur bleek in het gezicht, en een zeer sterke bleekheid neemt bezit van de bezoedelde vrouw, en dit bijna altijd; (? *et hoc utinam semper*) Omdat haar ongeluk onstaan is door de zwarte zalf, haast zij zich te wassen met water, en meteen keren de gebruikelijke spinnewebben (? *aramenta*) van rimpels weer terug in haar huid.

Isidorus zegt dat in de Nijl en in de rivier van Romeins Palestina (? *Cesaree Palestine)* meer kokodrillen leven dan elders. Dat er in een bepaalde rivier in Palestina kokodrillen zijn, komt, zoals Jacobus schrijft, hierdoor: Er waren eens twee adellijke broeders die in dezelfde gebieden de macht hadden. Omdat een van de broers er gebelgd over was dat hij de heerschappij moest delen, liet hij een [bepaalde] soort kokodrillen overbrengen naar de rivier, zodat de monsters

zijn broer, die de gewoonte had in de rivier te baden en die hij niet openlijk durfde te doden, heimelijk zouden verslinden. Ondertussen ging er tijd voorbij. De jaloerse broer zat zonder op te letten op de oever van de rivier, en [toen] kwam er onverwacht zonder dralen een monster het strand opgekropen. Het greep degene die daar zat, en verscheurde hem. De vallende ongelukkige liep in de val die hij zelf gezet had.

[Er bestaat,] zegt Plinius, een klein vogeltje, dat daar trochilos wordt genoemd, maar dat in Italië de koning der vogels (*koningsvogel*?) genoemd wordt, dat dit beest, wanneer het verzadigd is met vissen en altijd met een mond vol voedsel op het strand ligt te slapen, ertoe verleidt zijn bek open te doen om [bij] het voedsel [te kunnen]. Eerst pikt het de bek schoon, vervolgens de tanden en [de binnenkant van] de keel, en pas dan, als een afgeschoten pijl, vreet [de kokodril] de vogel op. Maar wat levert dit zo kleine vogeltje dit zo grote beest aan voedsel op, behalve dat het als prooi beschikbaar was en [dus] buit was? Deze kokodril staat namelijk voor de oneerlijke heersers die grote verraders zijn, die met de mond vrede belijden, maar het kwaad in hun hart [dragen]; de tanden zijn de rentmeesters die de armen beroven, de keel de geheime raadgevers. Er kwam eens een ongelukkige boerse man naar deze mensen toe, en hij ging [het in rentmeesterschap gegeven gebied] rond. Nadat hij hen al het zijne opgedragen en beloofd had, kwam hij er wonen. (? *impetrat ingressum*: bracht hij zijn binnenkomst tot stand.) Niet lang nadat hij geloofde hen tevredengesteld te hebben, werd hij niet alleen beroofd van hetgeen hij weggenomen had, maar ook van al zijn [andere] bezittingen. (? *Nec mora ubi satiari se credit, non solum in hiis que rapuit, verum etiam suis omnibus spoliatur.*)

Op de oevers van de Nijl leeft een soort mensen dat van nature vijandig is ten opzichte van dit beest, en zij worden, naar het eiland waar ze wonen, Tyntiri genoemd. Deze mensen zijn klein van gestalte, maar zij zijn moedig tegenover deze beesten. Alleen zij durven namelijk in de Nijl, waar de kokodrillen wonen, te zwemmen. Zij springen bij hen op de rug en berijden hen als paarden. Terwijl de beesten met achterovergebogen kop hun bekken opensperren, houden de berijders bij wijze van teugel in de opengesperde bekken een stok links en rechts vast. Ze brengen hun gevangenen aan land, en [daar] dwingen ze de angstige [kokodrillen] de onlangs opgegeten lichamen uit te spugen. Sommigen geloven dat dit dier, net als de beer, altijd doorgroeit.

De redacteur aan zichzelf

Al met al weten we dus nog steeds niet, hoe Sidrac aan zijn versie komt.

Jaap Staal, Gerrit Verbeek, Marjolijn Saan, Orlanda Lie, Mirjam Banda

RECENSIE - *EEN WERELD VAN KENNIS*

Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur, hrsg. von Erwin Huizenga, Orlanda S.H. Lie und Lenny M. Veltman, Hilversum: Verloren 2002 (= Artesliteratuur in de Nederlanden, 1) 237 S., 27 Abb., brosch.

Als Ria Jansen-Sieben 1974 zum ersten Mal die mittelniederländische Fachprosa darstellte ('Middelnederlandse Vakliteratuur' in: G. Keil/P. Assion [Hrsg.] *Fachprosaforschung*, Berlin 1974, S. 24-69), mußte sie gestehen, daß die Forschungen zur "mittelniederfränkischen Fachliteratur" noch in den Kinderschuhen stünden. In den inzwischen vergangenen drei Jahrzehnten hat die mittelniederfränkische Fachprosaforschung indessen einen gewaltigen Fortschritt gemacht, zu dem Ria Jansen-Sieben durch zahlreiche Einzeluntersuchungen sowie durch ihr berühmtes *Repertorium* nicht unerheblich selbst beigetragen hat. Diese bahnbrechende Leistung kam 1991 auch im Aufsatz-Band *Kleine opstellen over Middelnederlandse artes-literatuur* zum Ausdruck, der im gleichen Verlag erschienen und bereits von Frau Lie mitbetreut wurde.

Der jetzt folgende Band faßt die Ergebnisse von zehn weiteren Jahren an Fachprosaforschung zusammen, wobei sämtliche Bereiche der Eigenkünste vertreten sind und obendrein die Verbotenen Künste mitgestreift wurden. Den mathematischen Unterricht des Triviums präsentiert Ben van der Have; die Chronologie und Zeitrechnung hat sich Annelies van Gijsen zum Gegenstand genommen; Lenny Veltman untersucht den Berliner mgq 1404 in bezug auf die Astrologie für eine adelige Benutzerin, und Veerle Fraeters hat sich einen gereimten alchemistischen Lehrtraktat als Editionsprojekt genommen. Selbstverständlich durfte die Seefahrt nicht fehlen (Hans van Dijk), wurden die Koch-Rezepte dargestellt (Christianne Muusers) und kamen die Artes magicae von ihrer Denkwelt her zur Darstellung (Orlanda Lie auf Grund der Vorarbeiten von Willy Louis Braekman). Die enzyklopädische Literatur ist serpentologisch durch Saskia Bogaart und Marcel van der Voort angegangen worden: Sämtliche Darstellungen zeigen hohes Niveau; bei der Küchenmeisterei wäre auf die Vorstufe des 'Kölnischen Kochbuchs' vielleicht noch hinzuweisen gewesen (Verfasserlexikon), und als eine medizinhistorische Meisterleistung erweist sich Erwin Huizengas Ausgabe des Reimvorworts Willem van den Eghers zu dessen chirurgischer Kompilation.

Der ebenso präzise wie gediegene Band ist weit über die Germanistik hinaus für jeden Wissenschaftshistoriker zu empfehlen; er bietet auch bemerkenswerte lexikographische Abschnitte, etwa das Pflanzenglossar zu den magischen Texten auf S. 213ff.

Gundolf Keil, Würzburg

Ik vond het leuk werk. De Middelnederlandse en Latijnse namen van iedere plant, zijn toepassing en de folklore eromheen maken het boek bijzonder. Opvallend in het boek is de sterke nadruk op de medische toepassing van planten. Sommige opmerkingen komen zó vertrouwd over dat je ze ook nu nog zou willen proberen. Na een ziekte bijvoorbeeld ben je natuurlijk verzwakt, en in de *Herbarius in Dyetsche* wordt dan ook aanbevolen om bepaalde versterkende middelen te nemen. Wat dat betreft is dit werk beter dan latere kruidenboeken. Ook het aantal vermelde ziektes (meestal met hun Latijnse namen) is groot. Vaak genoemd worden huidziekten, blaren, zweren, lopende gaten en dergelijke, en verder de bekende oude kwalen als jicht, het 'fledersijn'. Er komen weinig exotische recepten voor in het boek, of recepten die behoren tot de zogenoemde 'drekapotheek': we komen er geen kippenbloed, hanenvet of de basilisk tegen. De planten zijn ook nog eenvoudig, het zijn gewoon onze inlandse soorten. Wanneer specerijen genoemd worden die uit andere landen afkomstig zijn, gaat het om de gebruikelijke soorten.

Behalve de editie van de Middelnederlandse tekst en de vertaling daarvan, moeten ook de historische gegevens van de planten goed verantwoord zijn. Per slot van rekening ben ik daardoor in dit boek geïnteresseerd geraakt. Daartoe heb ik bijvoorbeeld ook Dodonaeus' *Cruydt-boek* doorgewerkt. Die geeft de namen van de planten weer in Nederlands, Duits en Frans. De meeste planten die in de *Herbarius in Dyetsche* genoemd worden komen ook bij hem voor. Het werk van Dodonaeus is heel bekend geworden; latere schrijvers namen er veel uit over en verwezen er naar. De *Herbarius in Dyetsche* raakte veel minder bekend. Voor de identificatie van de genoemde planten gaven de afbeeldingen in de *Herbarius* soms toch de doorslag. In de editie zal onder elk lemma dan ook een korte toelichting worden gegeven, bestaande uit een korte omschrijving van de plant, iets over het gebruik of andere bijzonderheden van de plant, en iets over de etymologie. Het zijn meestal gegevens die gebaseerd zijn op vermeldingen ervan in de *Herbarius in Dyetsche*.

Later kwam ik via Erwin Huizenga te weten over het artikel van Vandewiele in het *Biologisch Jaarboek Dodonaea*, over de *Herbarius in Dyetsche*. Tot mijn verbazing werden daarin talrijke bijzonderheden over alle planten genoemd, met inbegrip van de etymologische herkomst van de namen ervan. Wanneer ik dit eerder had geweten, had me dat een stuk werk gescheeld. Maar op een gegeven moment was alles klaar, en wat moet je er dan mee doen? Via het Internet kwam ik in contact met Erwin Huizenga. Als medioneerlandicus was hij zeer goed thuis in Middelnederlandse teksten. Erwin woont vlak bij me en we spraken af dat hij eens langs zou komen. Hij zag er wel mogelijkheden in om de tekst uit te geven, maar gaf aan dat er dan nog wel een en ander aan moest gebeuren. Zo waren er problemen met het oplossen van de afkortingen, en moest de vertaling op veel punten nog bijgesteld worden.

A. van Gijsen, '[Recensie van: V. Fraeters, *Gods gouden thesaurus. Het Middelnederlandse handschrift Wenen, ÖNB, 2372 in de alchemistische traditie*. Leuven, 1999. Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 3.]' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118 (2002), website: www.leidenuniv.nl/host/mnl/tntl, *Web* 102-105.

S. Giralt, 'The *Consilia* attributed to Arnau de Vilanova'. In: *Early Science and Medicine* 7 (2002), 311-356.

Lang, maar interessant artikel over de beschrijving van praktijkgevallen (*consilia*) in het werk van de arts Arnoldus de Villanova (tweede helft dertiende eeuw).

M.H. Green (ed. en vert.), *The Trotula. A Medieval Compendium of Women's Medicine*. Philadelphia, 2001. The Middle Ages Series.

B.D. Haage, 'Latein und Volkssprache in der deutschen Artesliteratur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit'. In: P. Sture Ureland (ed.), *Convergence and Divergence of European Languages*. Berlijn, 2003, 81-94. Studies in Eurolinguistics 1.

E. Huizenga, 'The Relationship Between Latin and Middle Dutch in the *artes*-literature during the Late Middle Ages'. In: P. Sture Ureland (ed.), *Convergence and Divergence of European Languages*. Berlijn, 2003, 57-80. Studies in Eurolinguistics 1.

R. Jansen-Sieben, [Recensie van: H.F.J. Horstmanshoff, A.M. Luyendijk-Elshout, F.G. Schlesinger e.a. (ed., vert. en comm.), *The Four Seasons of Human Life. Four Anonymous Engravings from the Trent Collection*. Rotterdam [etc.], 2002. Panthaleon Reeks 32. (Met CD-rom.)]. In: *Scientiarum Historia* 28 (2002), 110-111.

E. de Jong en W. Mulder, *Vrouwen in de heelkunde. Een cultuurhistorische beschouwing*. Diss. Amsterdam, 2002.

Interessant voor WEMAL-leden is vooral hoofdstuk III: 'Vrouwelijke genezers: van de middeleeuwen tot in de 18e eeuw'.

M. Kirnbauer, *Hartmann Schedel und sein "Liederbuch". Studien zu einer spätmittelalterlichen Musikhandschrift (Bayerische Staatsbibliothek München, Cgm 810) und ihrem Kontext*. Bern, 2001. Publikationen der Schweizerischen Musikforschenden Gesellschaft, serie II, vol. 42.

N.R. Kline, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*. Woodbridge, 2001

P. Linehan en J.T. Nelson (ed.), *The Medieval World*. Londen, 2001.

Hierin komen enkele interessante, inhoudelijk aan de artes gerelateerde artikelen voor:

- P. Jackson, 'Christians, Barbarians and Monsters. The European Discovery of the World Beyond Islam', p. 93-110.
- A.P. Bagliani, 'The Corpse in the Middle Ages. The Problem of the division of the body', p. 327-341;
- J. Le Goff, 'What did the Twelfth-Century Renaissance Mean?', p. 635-647;

R.J. Magnusson, *Water Technology in the Middle Ages. Cities, Monasteries, and Waterworks after the Roman Empire*. Baltimore, 2001.

M. Osborn, *Time and the Astrolabe in The Canterbury Tales*. Norman, 2002. Science and Culture 5.

M. Pastoureau, *Blue. The History of a Color*. Princeton/Oxford, 2001. [Vert. van: *Blue. Histoire d'une coleur*. Parijs, 2000.]

Voor de artes met name van belang vanwege de aandacht voor de ambachtelijke bereiding van blauwe verven, de receptuur, en het kleuren van stoffen (hoofdstukken 2-3, periode elfde – zeventiende eeuw). Schitterend geïllustreerd.

D. Salter, *Holy and Noble Beasts. Encounters with Animals in Medieval Literature*. Cambridge, 2001.

M. Schoonderwoerd, '[Recensie van: B. Baert en V. Fraeters, *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*. Leuven, 2001. Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis. Series B, 25]'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118 (2002), website: www.leidenuniv.nl/host/mnl/tntl, *Web* 158-160.

M. Thiery, 'Trotula: Magistra Salernitana (11de eeuw) en auteur van een traktaat over de vrouwenziekten'. In: *Scientiarum Historia* 28 (2002), 93-107.

Beschrijft vooral de persoon van Trotula. Opvallend is dat dé standaardeditie van het werk van Trotula van Monica Green uit 2001 (zie hierboven in deze lijst) zelfs niet genoemd wordt, laat staan gebruikt.

J. Vrebos, 'De "écorché": een typisch anatomisch dissectiebeeld uit de Middeleeuwen en de Renaissance'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 8 (2002), 326-330.

Met *écorché* wordt hier bedoeld: het zodanig ontleden van een lijk, dat de huid er in z'n geheel afgestroopt kan worden, en bewaard voor anatomische studie. Het artikel gaat in op enkele van de spaarzame afbeeldingen uit de Middeleeuwen en Renaissance, waarin zo'n afgestroopte huid wordt getoond.

H. Westgeest, '[Recensie van: M. van der Voort, *Dat seste boec van serpenten. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants "Der naturen bloeme"*. Diss. Leiden. Hilversum, 2001. Middeleeuwse Studies en Bronnen 75].' In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118 (2002), website: www.leidenuniv.nl/host/mnl/tntl, *Web* 98-102.

Würzburger Wundarznei

Vanaf 1998 verschijnt bij het *Institut für Geschichte der Medizin* in hoog tempo een reeks dissertaties, waarin delen van de fascinerende *Würzburger Wundarznei* (een chirurgisch compendium, rond 1490 in Würzburg totstandgebracht) nauwkeurig geëditeerd worden, voorzien van een deskundig commentaar en veel achtergrondinformatie bij de verschillende onderdelen van het compendium. Tot nu toe zijn de volgende delen verschenen:

H. Kaipert, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil I: Edition des ersten Segments (Pflasterverbände)*. Diss. Würzburg, 1998.

W. Groeben, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil I/2: Edition der Nachträge (1/2.1-15) zu den Pflasterverbänden des ersten Segments*. Diss. Würzburg, 2001.

D. Schelletter, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil II: Edition des zweiten Segments (Salbenverbände)*. Diss. Würzburg, 2001.

F. Hieninger, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil III: Edition des dritten Segmentes (Styptika)*. Diss. Würzburg, 1999.

U. Springer, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil IV: Edition des vierten Segments (Styptika)*. Diss. Würzburg, 2002.

C. Crone, *Die 'Würzburger Wundarznei'. Ein chirurgisches Arzneimittel-Handbuch des Spätmittelalters. Textausgabe, Teil VII: Edition des siebten Segments (Arzneiöle)*. Diss. Würzburg, 2002.

Daarnaast:

P. Hille, *Die Arzneiform 'pulver' in der chirurgischen Fachliteratur des Hoch- und Spätmittelalters (unter besonderer Berücksichtigung der 'Würzburger Wundarznei')*. Diss. Würzburg, 2001.

R. Zanderink, 'De laag-bij-de-grondse én verheffende werking van de alruin (deel 2). Een overzicht van de geschiedenis van zowel de Europese alruin als de Amerikaanse mandrake'. In: *GdG* 8 (2002), 331-340.

Opnieuw met veel afbeeldingen, zowel in zwart-wit als in kleur. Vervolg op deel 1 (zie *W-mail* 3 (2002), nr. 2, p. 22).

Erwin Huizenga

WEMAL

Bestuur

Orlanda S. Lie, voorzitter
Universiteit Utrecht
Trans 10, 3512 JK Utrecht
030-2538324
Orlanda.Lie@let.uu.nl
Privé:
Peppinghof 39,
1391 BB Abcoude
0294-284081

Erwin Huizenga, secretaris
Privé:
Albrondaheerd 27,
9737 RB Groningen
050-5414712
erwin.huizenga@planet.nl

Lenny Veltman, penningmeester
Privé:
Duizendschoonstraat 18c,
3051 SE Rotterdam
010-4614030
l.thart@chello.nl

Ledenadministratie

Gerrit Verbeek (zie Redactie)
De adreslijst van de leden wordt op verzoek per e-mail toegezonden.

Contributie: E 10,- per jaar

COLOFON

W-mail

Tijdschrift van de Werkgroep Middelnederlandse Artes-Literatuur (WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 4 (2003) nummer 1

Redactie

Jaap Staal
Ribeslaan 92, 3053 MS Rotterdam
010-2850644
j.staal@consunet.nl

Gerrit Verbeek
Stieltjeslaan 33, 1222 RD Hilversum
035-6857712
g.c.r.verbeek@chello.nl

Noor Versélewel de Witt Hamer
Lindenlaan 42, 5595 AM Leende
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

Vormgeving en Druk

Teo van Gerwen - Design, Leende

Omslagillustratie uit: A. Roob, *Alchemie & mystiek*. Keulen 1997, p. 282.
Illustratie p. 22: J. Cats, *Sinne- en Minnebeelden*. Ed. J. Bosch-Kok. Boeketreeks. Kampen 1960.
Illustratie p. 25: ter beschikking gesteld door Sara Lee, Veenendaal.